

elhangzott beszédek, következőképpen öfelsége ígéri, gondja lesz róla, hogy mindenkinnek bebizonyítsa: a bűnt büntetlenül nem hagyja.“ Majd Dávid Ferenc felé fordulva ezt mondotta: „Határozat. A méltóságos fejedelem megértette ezt az egész ügyet, hogy hóbortos viselkedéssel, semmibe véve az egyház egyetértését, miképpen vetemedtél erre az átkos istentelenségre (ateizmusra) és hallatlan istenkáromlásra, hogy az ország törvényei ellenére (könyveket) adtál ki és újítottál. Következőképpen a te érdemtelenségedhez méltón öfelsége téged elretentő példának állít, mert másokat is el kell rémíteni az ilyenfajta örületes újításoktól. Egyelőre a méltóságos fejedelem őrizetbe vétet mindaddig, míg utólag rólad döntést nem hoznak.“

Ismét átadták a katonáknak, hogy őt egyedül vezessék el, és többé senkit nem engedtek hozzá. Sőt, az őrcsapatok sokáig játszadoztak a kalapjával, és lábukkal rátapostak, míg az egyik könyöröltes testvér neki vissza nem vitte. [Dávid Ferenc eltávolítása után a kancellár azzal fenyegette meg követőt, hogy ugyanaz a büntetés vár mindazokra, akik az elítélt véleményéhez ragaszkodnak, és felhívta őket, hogy tegyenek tanúbizonyságot Krisztus imáadásáról. A felhívásra senki sem válaszolt. Végül is arra kérték a kancellárt, hogy ügyüket halassa másnapra.] Ekkor Óvári Péter így szólt: „Bizony a halál igen keserű, mégis a lelkiismeret szabadságát föléje kell helyeznünk.“ Alighogy kimondta e szavakat, az egész nemesség felállt, és esedezve azt kérte, hogy a papok ügyét halasszák másnapra. [Attól tartva, hogy felmentik papi hivatalukból, neviüket mindannyian felírták egy lapra, sőt még Lukács nevét is odaírták. Másnap megjelentek a fejedelmi palotában, és valamenynyien csatlakoztak Blandrata véleményéhez; Lukács azonban világi mivoltára hivatkozva azt állította, hogy rá az innovációs törvény nem vonatkozhatik. Erre őrizetbe vették, és az innovációs törvényt a világiakra is kiterjesztették. Harmadnap Dávid Ferencet Dávára szállították, ahol november 15-én a várőrökben meghalt.]

A bevezetőt írta és a szöveget a latin eredetiből fordította Bodor András

HAJÓS JÓZSEF

Lessing Dávid Ferencéről

Erdélyi vonatkozások az első tárgyilagos Neuser-cikkben

Gyűlöltre méltó volt és marad Lessing minden intoleránsnak. Mert nem tűrte a türelmetlenséget. Nem is gyakorolta, hacsaknem épp a türelmetlenség ellen. Szinte született ügyvédje volt a gondolatszabadságnak, főként a szabadgondolkodásukért megrágalmazottaknak. Így Adam Neusernek, aki végül is a szultánnál keresett menedéket, hogy ne kerüljön máglyára Rómában, mint Palaeologus, vagy a kálvinista Rómában, mint Servet; hogy ne fejezzék le Heidelbergben, mint Sylvanus, vagy ne vessék életfogytiglani transzilván börtönbe, mint Dávid Ferencet. Az említettek ugyanis elvtársai voltak, sőt — a már 1553-ban kivégzett Servet kivételével — közvetlen harcostársai az unitarizmusban.

A monista Spinozához való vonzódásának a megvallása volt Lessing utolsó nagy ajándéka. Két év múlva Herder, aki Spinoza *Etikája* első német fordításának a megjelenése évében született, ezt az *Etikát* ajándékozta Stein asszonynak karácsonyra. Ami nem pusztá véletlen. Az sem véletlen, hogy az unitarizmus is hatott Spinozára. És az sem, hogy az antitrinitárius Neuser egyik fontos levelét Lessing adta ki — történetesen pont 200 esztendővel megírása után. Lessing előbb is foglalkozott az unitarizmussal, kivált a lengyel Andrzej Wiszowatyval, aki Spinozát és Locke-ot is befolyásolta (hogy csak az 1632-ben született nagy nyugati filozófusokat említsük), sztoicizáló erkölcsstanával pedig Dimitrie Cantemir *Divanuljában* is jelen van. Lessing távolról sem vélte e haladó szellemű, 200 évvel ezelőtt elhunyt lengyelnek a munkáit fecsegésnek, „mismás Wischiwaschi“-nak. 1774-ben, egy évvel a leibnizi Anti-Wissowatiusszal foglalkozó cikke után szólt Lessing az erdélyi unitarizmusról, mégpedig Neuser tőle fölfedezett levele kapcsán, melynek első kiadása Kolozsvárt is megvan. A cikk Lessing *Zur Geschichte und Literatur aus den*

Schätzen der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel című sorozatának harmadik kötetében jelent meg. Mivel magyar nyelven tudunkkal nem ismertették, kiemeljük az Erdélyrel valahogy összefüggő mozzanatait.

Az *Adam Neuser*ről — néhány autentikus hír című írás elején szerzőnk jelzi, hogy a wolfenbütteli könyvtárban rábukkant „ennek a szerencsétlen unitáriusnak” Konstantinápolyban, 1574 tavaszán kelt, egy németországi barátjához intézett leveleire, és pedig minden valószínűség szerint annak egykorú másolatára. A levél közzététele előtt Lessing idéz néhány művet, mely kiter Neuserre. (Az alább szóba kerülő munkák mind megvannak Kolozsváron.) Kezdi Christian Gottlieb Jöcher *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*jával (1751. III. 887—888. has.), melyből egyebek közt megtudható, hogy a sváb származású Neuser a lutheránus vallásról áttért a reformátusra, majd — Heidelbergben, ahol bizonyos sérelmek érték lelkeszi pályafutásában — a szocinianizmusra. Az új tannak néhány kartársát is megnyerte, és összeköttetésbe lépett „Blandrata Györggyel, a híres szociniánussal, aki akkor az erdélyi vajdánál volt orvos”. Neuser számos viszontagság után, 1576 őszén halt meg, Konstantinápolyban. Az erdélyi szociniánusok — fejezi be cikkét Jöcher — száz aranyért megvették kéziratait, melyekből azonban soha semmi se látott napvilágot. (Jöcher rövidítve veszi át az 1744-es *Neu vermehrtes historisch- und geographisches allgemeines Lexikon* Neuser-cikkét. Ennek bevallott forrásai közt szerepel Stanislaus Lubienietz *Historia reformationis polonicae*je, mely Palaeologus mágyahalálának centenáriumán jött ki, és tévesen állítja, hogy Johannes Sylvanust is élve égették meg. E lengyel ariánus ilyen baklővesei persze nem gátolták meg Leibnizet, hogy névrokonát lássa benne.) Mivel Jöcher „túl nyomorult kompilátor”, Lessing idéz egyes forrásaiból is (H. Altingtól és a belőle merítő J. M. Heineccióstól), majd *in extenso* adja Neuser hosszú, önigazolásszerű levelét. (Lessing műveinek legújabb, Rilla-féle kiadásában a 7. kötet 591—605. lapján olvasható.)

1570-ben, miután lelepleződött szervezkedési kísérlete, mely valójában a genfi típusú egyházi parancsuralom bevezetése ellen irányult, Neuser kénytelen volt menekülni német földről. Levelében elmeséli, hogy egy darabig Lengyelországban tartózkodott. Mivel élete itt is kezdett veszélyben forogni, összeköttetésbe lépett a nagy tudású Sommerrel — „mit dem hochgelehrten Herrn Johan Summer, Rector zu Clausenburg oder Colozsvar in Siebenbürgen”. Az utóbbi szavak után Lessing egy csillagot tesz, jelölve annak, hogy itt „valami hiányozni látszik”. A hajdani másoló nyilván átugrott egy-két sort, s ezért egyrészt csak sejtjük, hogy Sommer ajánlatára hívták meg Neusert Kolozsvárra lelkésznek, másrészt nem tudjuk, kire (talán a lengyel Tretiusra?) vonatkozik ez a passzus: „... írt Kolozsvárra a tanácsnak, mely engem prédikátorául vett föl, ne tartanának engem föl, hanem hagyjanak továbbvonulni.” Am a tanács — folytatja Neuser — elérte a fejedelemlét, hogy maradjon, ha nem vezet be új tanokat. „Időközben az erdélyi fejedelem udvari prédikátora, Dipnisius [olvasd: Dionysius Alesius, János Zsigmond volt udvari papja, majd szászfenesi református lelkész] kikürtölte [...], hogy Heidelbergben teherbe ejtettem egy hajadont és házasságtörést követtem el [...]. Mihez hozzájött néhány ügy köztem és más kolozsvári papok közt, mivelhogy hitvallásukkal nem mindenben egyeztem.” (E nézeteltérésekről l. Pinnát Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Budapest, 1961. 120—123.) Az új, katolikus fejedelem megtiltván az unitáriusoknak a nyomtatást, Dávid Ferenc püspök Neusert, mint ez írja, két hónapra átküldte a török basának alávetett Simándra, hogy az ottani nyomdában kiszedesse rágalmazóinak a cáfolatát, esetleg más munkáját is. Dávid ajánlólevelet adott neki „zu den Buchdrucker gen Schiman [...] mit Namen Paulus, und [...] an den Herren Benedikt, den Prediger zu Temitschwar”. (Nyilván Óvári Benedekről, a gyulafehérvári iskola hajdani igazgatójáról van szó, és Karádi Pálról, aki Óvárival együtt volt kénytelen Erdélyből a határszéli török hódoltságba költözni, miután abrudbányai nyomdájában megjelentette a *Balassi Menyhárt árulatasáról* című szatirikus párbeszédet.) De Neuser már Lugoson találkozott a „judaizáló”, azaz unitárius Paulusszal, aki túlbuzgó ortodoxok miatt idemenekítette nyomdáját. (Különös véletlen, hogy negyedfél évszázad múltán épp Lugoson jött ki Lessing *Die Juden* című vigjátékának román fordítása, A. A. Pecurariu tollából, Ioan Baciu nyugalmazott pápa költségén! Akkor, az 1920-as évek elején, Baciu volt az itteni színpártoló társulat lelke.) Neuser — mint maga meséli — Paulusszal Temesvárra ment, az őt barátsággal fogadó Benedictushoz, majd Konstantinápolyban talált menedéket, honnan egyebek közt „az Új Testamentum igen régi példányaikat” küldte meg erdélyi barátainak.

Lessing rendkívül éles logikával védi Neuser szavahihetőségét, például amaz állítás ellen, hogy Békés Gáspárra bízta a szultánhoz szóló, a pfalzi hatóságokra és a trinitáriusokra sérelmes levelét, és hogy Békés ezt a német császárnak adta oda. Ellenérvelésének tényszerű alapját Lessing részint Istvánffy Miklós posztu-

musz művének első kiadásából veszi (*Historiarum de rebus Ungaricis libri, XXXIV. Köln, 1622. 517.*), melyet többször is szó szerint idéz (apró eltérésekkel, mint egyes vesszők elhagyása, *fecit* helyett *fecerit* stb.). Hangsúlyozza, hogy Békés az unitárius erdélyi vajda megbízásával ment II. Miksa császárhoz, és hogy „János Zsigmond fejedelem legmeghittebb barátja volt s maga is áriánus“. János Zsigmond és Békés (lengyeles írásmóddal „Bekesz“, latinosan Bequessius) antitrinitáriusságát illetően Sandiustra hivatkozik, és pedig így: „Enucl. Hist. Eccles.“ Lib. III. p. 430. Az ifjabb Christopher Sand (1644—1680) *Nucleus historiae ecclesiasticae*jeéről van szó (Köln, 1676), pontosabban a *Liber tertius enucleatae historiae ecclesiasticae*-ről (tehát hibás a lessingi rövidítést „Enucleatio“-vá föloldani), melynek 430. lapján további erdélyi vonatkozások is vannak. (A kezünkben járt példány ifj. Sófalvi József volt, a Sulzer-fordító Sófalvi fiáé. Mellesleg: Sulzer ösztönzésére alapította Lessing a *Briefe, die neueste Literatur betreffend* című folyóiratot.) Ezután Lessing 17 pontba foglalja további megjegyzéseit. S ha ezek — írja — önmagukban talán nem nagyon fontosak, mégis annak, ki valaha a mező e csücskében dolgozna, meg-takaríthat hol egy kis fáradságot, hol egy kis balfogást. (Mivel mi is így vélekedünk, rátérünk az Erdélyt közelebről érintő pontokra, kezdve a negyedikkel.)

Adam Neuser levele szavahihetőségét — jegyzi meg Lessing — növeli megjegyzése avval, amit Neuser 1573. október 21-én mondott Gerlachnak. (Idősb Stephan Gerlach 1674-ben kiadott *Naplójának* 36. lapja szerint Neuser Erdélyben „nyugtalanított bizonyos hitközségeket.“) Neuser kolozsvári tartózkodásakor „a lengyelországi és az erdélyi testvérek a megigazulás hittételét vitatgatták“. Könnyű kitalálni — teszi hozzá Lessing —, melyik oldalon állt Neuser e vitában. „Kétség-telenül Dávid Ferenc oldalán, akiről napjainkban nem lehet elég hangosan ismételni, hogy Socinus maga lett üldözőjévé. Ennyire bizonyos, hogy szektázók, még ha oly keveset is hisznek, azok ellen, akik ez a keveset sem akarják hinni, alkalomadtán ugyanakkora türelmetlenségre hajlamosak, mint amekkorára örökkön képes velük szemben a legbabonásabb ortodox.“ Jellemző Lessingre, hogy e nagy és fájón történelmi igazság kikiáltása után nem tartja rangján alulinak helyreigazítani azokat, akik János Zsigmondot a Báthori-családból valónak mondták, Neusert pedig szociniánusnak, noha „rég halott volt, mikor Faustus Socinus először tette magát ismertté“. (Az említett, 1744-es bázeli lexikon Neuser-cikkében is János Zsigmond Sigismundus Bathori néven szerepel. A Johannes Semmerről szóló cikk pedig nem jelzi, hogy Sommer — Dávid Ferenc veje — már a kolozsvári unitárius iskola rektora volt 1572-ben, mikor találkozott Krakkóban Neuserrel. Jöcher se közül többet Sommerről, mint amennyit Czvittinger és Zeltner jelez.)

Neuser bizonyára segítette Dávid Ferenc és Sommer további balratolódását. Erre vonatkozólag Lessing idézi Samuel Crellnek a Berlinben könyvtároskodó orientalista Mathurin Veyssiére de la Crozéhoz intézett levelét, mely szerint Neuser volt a Krisztus nem imádandó voltáról szóló tan atyja, „Dávid Ferenc ugyanis abban az időben, amikor Blandrata Györggyel együtt cáfolta Georg Maior wittenbergi professzort, még leszögezte, hogy Jézus Urunk segítségül hívandó“. Lessing kétségbe vonja, hogy Neuser vitte Dávidot a non-adorantizmusra: „Még nem volt alkalom utánanézni Dávid Ferenc Georg Maior elleni írásában, hogyan nyilatkozik ő itt Krisztus imádásáról. De kétségkívül nem fog itt másképp nyilatkozni, mint ahogy 1568-ban a gyulafehérvári vitán tette“, ahol „úgy hagyta meg imádását, miként meghagyta istenségét“, azaz — sehogya (eine, die keine war). Lásd *Disputatio in causa sacrosanctae Trinitatis etc.*, Claudiopoli, 1568 — hangzik Lessing idecsatolt lapalji jegyzete. Ez a jegyzet rövidítve utal ama Heltai-kiadványra, mely címében Dávid Ferencet is említi, és — Heltai Gáspár előszava után — az úgynevezett második gyulafehérvári hitvita református jegyzőkönyvét adja. (Kolozsvárt öt példányt őriznek. Az egyiket Sófalvi József szerezte meg, 200 évvel a mű megjelenése után. A Lessing használat példány ma is megvan a wolfenbütteli hercegi könyvtárban, egy Honterus-nyomtatvánnyal, egy csonka, 1551-es kolozsvári magyar Penta-teuchusszal és Melius Juhász Péter több munkájával együtt.) Lessing Faustus Socinust idézi annak alátámasztására, hogy Dávid Ferenc nem Neusertől vette át a non-adorantizmust. Socinus ugyanis azt írja *De Iesu Christo invocacione disputatio* című munkája ajánló levelében, hogy belátta e munka szükségességét azoknak a „hamis és fölöttébb megrontó“ nézeteknek a kiirtása végett, „melyeket *Jacobus Palaeologus, Johannes Sommerus, Matthias Glirius* és mások *Dávid Ferenc* mellett vagy már előtte elterjesztettek Erdélyben“. És arrébb, hangsúlyozza Lessing, a lengyel szerző kivált Gliriust nevezi meg mint Dávid „hittársát és részint tanítóját“ — *symmystam et ex parte praeceptorem*. (A mű 1595-ös kiadásában a 15. lapon, az 1626-os kiadásban a 14. lapon; Lessingnél — betűhízával — *symmistam* szerepel; az aláhúzások tőle származnak.) A 7. lapon jelzi Socinus, hogy a *Defensio Francisci Davidis*, mely először Baselben, 1581-ben jelent meg, Palaeologus, Glirius

és ifj. Dávid Ferenc közreműködésével készült. Dávid Ferenc fia akkor Baselben tanult. Egy XVI. századi, közben elkallódott naptár egykorú bejegyzéséből tudjuk, hogy Dávidék eredeti családneve Hertel volt. Lessing nyilván még jobban rokonszenvezett volna Dávid Ferencel, ha ezt tudja. Már csak azért is, mert egyik XVIII. századi elődjét a wolfenbütteli könyvtár kezelésében szintén Hertelnek hívták. Mi ezt az adatot az Adelung-féle lexikon megfelelő kötetének 1962. hasábjáról vettük. Véletlenül épp 1962-ben látott napvilágot az a verzió, mely szerint Erdély első unitárius szuperintendensét eredetileg Herdernek hívták, vagyis úgy, ahogy az 1776-ban Weimarban beiktatott szuperintendensét. Ha e verzió téves is, nincs kizárva, hogy Dávid Ferenc valamelyik őse ugyancsak... csordás volt.)

A teljesen Gliriusnak szentelt bekezdését Lessing azzal indítja, hogy itt kénytelen egy kis fölfedezéssel előhozakodni, melyet a magáénak hisz. Sandiusból indul ki, aki *Bibliotheca antitrinitariorum* 60. lapján (miután — tévesen — orvosnak mondja Glirius) idézi Antonio Possevino megjegyzését, mely szerint egy bizonyos Matthias Polonus követte Sommerust a kolozsvári rektorságban — in regimine Scholae Claudiopolitanae. Possevino *Atheismi Lutheri... cum thesibus Francisci Davidis adversus sanctissimam Trinitatem refutatio* című, 1586-ban kiadott művéről van szó, mely a 63. lapon azt is jelzi, hogy ez a Matthias jártas volt a héber nyelvben. Két évvel előbb — és pont százal Sandius *Bibliothecájának* a megjelenése előtt — készült Possevino *Transilvaniája*, mely Matthiast (olaszosan) Gliriónak nevezi, s azt is megjegyzi, hogy Lengyelországból jött, és „Dávid Ferenc agyát a legártalmasb tévelygésekkel töltötte meg“. Az Erdélyben járt olasz jezsuitának ez az anyanyelvén írt munkája csak 1913-ban jelent meg, Veress Endre gondozásában. Sandius nem ismerte, tehát tőle függetlenül föltételezi a Possevino említette Matthias Polonus és M. Glirius azonosságát, és kétségbe vonja Glirius lengyel voltát, ugyanis tudja (honnant?), hogy ez Johannes Sylvanus és Adam Neuser társa volt és részese pfalzi üldöztetésüknek — persecutionis eorum in Palatinatu particeps. (A *Bibliotheca* 60—61. lapján, mielőtt rátérne Dudith Andrástra, Sandius külön foglalkozik Neuserékkel, előbb pedig jelzi azt a hagyományt, mely szerint Glirius 1578-ban egy német munkát adott ki.) Sandiushoz kapcsolódva írja Lessing: „Márpedig tudjuk, és nagyon megbízhatóan tudjuk, hogy a Neuser-féle pfalzi ügyekben Sylvanuson kívül, aki a legrosszabbul járt miattuk, senki más nem volt belekeveredve, csak Jakob Suter és Matthias Vehe. Következésképp vagy Sandius értesítése teljesen hamis, vagy Matthias Glirius nem más, mint Matthias Vehe. Magam az utóbbit hiszem. Matthias Vehe, hiszem én, mikor kénytelen volt elhagyni Pfalzt és Németországot, jónak látta megváltoztatni a nevét, és Vehe helyett Gliriusnak nevezte magát. Az ok, amiért ezt hiszem, az, hogy számomra Glirius nem tűnik egyébnek, mint a Vehe lefordításának. Mert Vehének hívták és hívnak ma is Németország különböző vidékein egy drága szörmét, vagy inkább azt az apró állatot, melynek bundája ez a szörme, s amelyet a latinban az általános *glis* szóval neveznek meg; úgyhogy a *glirius* melléknév igen könnyen jelenthetné azt, aki nevet egy ilyen Vehéből hitte származni.“

Mint említettük, Lessing Sandius nyomán állítja Glirius német voltát. A vonatkozó szöveg közvetlen folytatásaként Sandius kiemeli, hogy erről a Gliriusról írta Martinus Ruarus (1657-ben elhunyt szociniánus teológus) Abraham Caloviusnak: „Dietrichus Dorschius, aki azonos Nathanaël Aelianus Matthaniával és Matthias Gliriuszal is, a Krisztus birodalmáról erősen [plane] judaizált.“ (Glirius nyomdokát — folytatja Ruarus — követte Jacobus Palaeologus, Dávid Ferenc és Joannes Sommerus.) Sandius nyilvánvalóan Ruarusnak Amsterdamban, a fiaitól kiadott levelezéséből idéz, és pedig ennek az 1677-ben megjelent első kötetében levő 46. levélből. Neuser kapcsán Lessing is utal erre a kötetre, megpedig így: „*Epist.*“ Cent. I. 87. Az utóbbi szám mindenképp téves, mert Lessing a 47. levélből idéz, annak a 225. lapon található részéből. Feltevésünk szerint Ruarus válogatott leveleinek sem első, sem második, 1729-es, Zeltneről kommentált kiadását nem látta. Ha mégis belenézett az utóbbiba, elkerülte figyelmét a jó két évvel korábbi, 1638 januárjában kelt, 46. számú levél és főleg Zeltner hozzászatolt jegyzete Gliriusról. Itt ugyanis G. G. Zeltner a Glirius nevét kapcsolatba hozza a Vehe névvel, és utal a *Historia crypto-socinismi* című, szintén 1729-ben kinyomtatott művére, mely megvan Wolfenbüttelben, akárcsak a Ruarus-levelek két említett kiadása. Az 1729-es Historiának, valamint a tőle csak az erráta hozzáadásában eltérő 1744-es kiadásának a 353. lapján Zeltner már kimondja Glirius azonosságát Matthias Vehével, hozzátéve, hogy az Erdélyben változtatta meg nevét, és bizonyára azért Gliriusra, mert a görögül *dendrobatésznek* [fára mászónak] hívott állatot német földön Vehének mondják. Erre a zeltneri gondolatmenetre való hivatkozást sehol sem találtunk. Nem tud róla Gottfried Arnold sem, akinek *Unparteiische Kirchen- und Ketzerhistorie*jára Lessing is céloz. (E vaskos mű második, 1741-ben kijött kötetének 1132.

lapján kerül szóba M. Vehe, de csak mellékesen, Sylvanus társaként.) Zeltner Gli-riust érintő megjegyzései Jöcher figyelmét is elkerülték, bár ő többször merít Zelt-nerből, például éppen Sommer és Neuser kapcsán. Vehe-cikke forrásául egy szá-munkra most hozzáférhetetlen munkát tüntet föl: Bertram *Parerga Ostfriscáját*. A wolfenbütteli könyvtár szíves közléséből tudjuk, hogy Joh. Frid. Bertram műve Brémában, 1735-ben jelent meg. Jöcher bizonyára innen veszi, hogy Vehe Erdélyből Kölnbe került, ahol „egy istenkáromló könyvet“ adott ki, majd egy ideig a keletfriz „Emben“ helységben élt, „ám itt is letartóztatták, és — miután megszö-kött — Grethsielbe menekült, ahol 1589. december 2-án halt meg, börtönben“. (Az Ems torkolatánál fekvő Emdenről és a tőle északnyugatra, Norden mellett levő Greetsielről van szó.) A Jöcher-lexikont folytató H.W. Rotermond (*Fortsetzungen und Ergänzungen...*, V. 1816) kifejezetten Lessing Neuser-írása alapján helyesbí-ti Jöchert, és valószínűleg elődje, Adelung is Lessingből merít 1787-ben (uo. II.), mikor Vehével azonosítja Gli-riust. (Ugyancsak Adelung közli, de forrás nélkül, hogy Dietrich Dorschius „oder Dorsius“ és Jacob Dorsius is azonos M. Gli-riusszal.) Ha tehát a Vehe—Gli-rius összefüggés fölfedezésében Zeltner meg is előzte Lessinget, in-kább az utóbbinak köszönhető a szóban forgó meglátás behatolása a későbbi szak-irodalomba. Kivált azért, mert Lessing határozottabban, meggyőzőbben szállt síkra a Vehe és Gli-rius közti identitás elfogadásáért. Erveléséhez hozzátennők, hogy a (nagy) pele jelentésű latin *glis*nek és a mogyorós pelét jelentő német *Haselmaus*nak vagy *Bilch*nek lényegében megfelelő *Feh* 'szibériai mókus' (< középfelnémet *véch* 'tarka szőrme') egy tarkát jelentő *szogyökből* jön, melynek távolibb rokona a görög *poikilosz* 'tarka' és az ósláv *pisati* 'ír'. Továbbá azt, hogy a magyar *pele* aligha-nem a *Bilch* közvetítése nélkül ered egy szláv szóból, melynek — Kluge szerint is — rokona a litván *pele* 'égér' (voltaképp 'szürke állat'). Ezt nemcsak azért iktatjuk ide, hogy simábban térjünk át a lessingi megjegyzések következő pontjára, mely Litvániát is érinti.

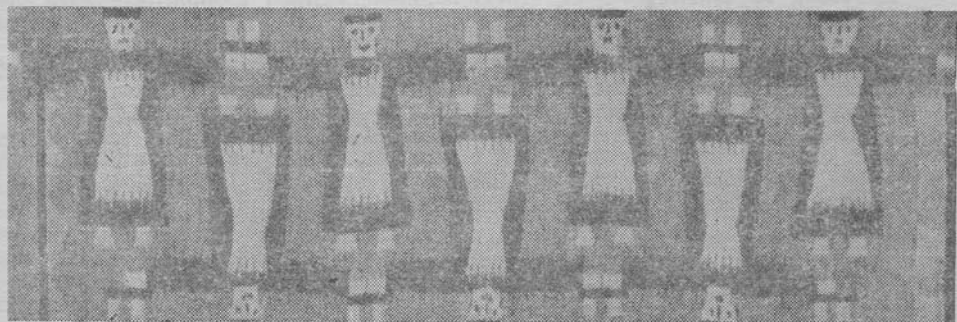
Neuser-cikke 13. pontjában Lessing idézi F. Socinus 1581. november 20-i le-velét az olasz származású, nagy műveltségű Marcellus Squarcialupushoz, aki — Blandrata mellett — Báthori Kristóf orvosa volt, és néhány hónappal előbb, Sze-benben adta ki az Erdélyben 1580 őszén feltűnt sarki fényről szóló munkáját. E levél szerint Jacobus (Lessingnél itt „Joh.“) Palaeologus tekintélye és írásai „sok rosszat okoztak nemcsak itt Erdélyben, hanem Magyarországon, Litvániában és egyebütt is“. Avagy — folytatja Socinus — nem ő tanította és hagyta hátra írás-ban *mindenkéül előbb* ebben a tartományban ama fölöttébb szentségtörő és elát-kozandó vélekedést Krisztus nem imádandó és segítségül nem hívandó voltáról, sok más, igen vészes tévedéssel egyetemben? És ma nem éppen az ő tana, *melyet némelyek a Dávid Ferenc tanának hisznek*, rontott meg a leggyalázatosabb mó-don Magyarországon egész hitközségeket? (Lásd: Fausti Socini Senensi ad amicos epistolae... Racoviae, 1618. 35—36. Aláhúzások Lessingtől. Socinus következő szó-noki kérdése így szól: Nem ő az, aki — egy új Dávid Ferenc gyanánt — Litvániá-ban az egyházközségeket fölkavarta és mérgével megfertőzte, őket magának Len-gyelországnak az eklézsiáitól majdnem elszakította? — Itt jegyezzük meg, hogy Palaeologus *De tribus gentibus* Pírnát Antal szerint Lessing *Bölcs Náthánjára* emlékeztet, és a XVI. században szinte egyedül áll azzal a tételével, hogy zsidók, mohamedánok és bárminemű keresztények üdvözülhetnek.)

A Neuseről szóló tanulmánya utolsó pontjának az elején Lessing Leibnizet idézi. Mivel olyan írásból merít, mely Dávid Ferencre is kitér, előbb számba ves-zsük azt a három helyet, ahol ez a jeles reformátor szóba kerül Leibniz műveinek Dutens-féle kiadásában. F. S. Loeffler nevű unokaöccséhez intézett, 1694. március 7-i, latin levelében a hannoveri polihisztor így elmélkedik Christophor Sand kap-csán: „Sajátja neki, hogy elítéli Krisztus imadását, amit pedig a szociniánusok és más antitrinitáriusok megengednek. Így ő nagyon közel jut a mohamedánokhoz. Ilyen volt egykor Erdélyben az a Dávid Ferenc, kinek Socinusszal való vitája Krisz-tus imadásáról Socinus írásai közt maradt fenn.“ (*Opera omnia*. Genevae, 1768. V. 413.) Jó tizenkét év múlva Leibniz ezt írja La Crozénak a szociniánusokról: „Igaz ugyan, hogy olyan tisztelettel adóznak Jézus Krisztusnak, melyet a mohamedánok megtagadnak tőle, de úgy tűnik, ez utóbbiak következetesebben járnak el, mint a szociniánusok, hiszen miért imádjunk egy pusztá teremtményt? Dávid Ferencnek igaza volt abban, hogy szembeszállt Blandratával és Socinusszal; kifejezetten és pontosan [formellement et précisément] csak az örökkévalót és a végtelent imád-juk; és a Teremtő egyesülése a teremtménnyel, bármilyen nagy legyen is ez, nem kell hogy megmássa ezt a tiszteletet.“ (Uo. 481.) Hasonlóan szól a skót Thomas Burnethez címzett, 1712 októberéből való levél: „...ha csak az emberséget [l'hu-manité] vennők tekintetbe, ő [Krisztus] egyáltalán nem érdemelne meg az imadást, ahogy más próféta sem; és a mohamedánok érzésével kellene iránta lennünk. Egy

bizonyos Dávid Ferencnek Erdélyben igaza volt hajdan Socinus ellen vitázni; mert a szociniánusok, valamint az áriánusok elvei értelmében Jézus Krisztust egyáltalán nem kéne imádni, másként a pogányság vallásgyakorlatát igazolnók.“ (Uo. VI. 287.)

Az előbbi, La Crozénak küldött levele vége felé, miután említi Blandratát (aki szemtanúja volt Servet máglyahalálának), Leibniz bevallja: „Servet szerencsétlenségével annál inkább együttérzek, mert rendkívüli képességűnek kellett lennie, ugyanis napjainkban rájöttek, hogy tudott a vérkeringésről.“ Lessing hozzáfűzi: „Leibniz ebben tévedett ugyan, amint ezt később ő maga megjegyezte. Engedségek azonban meg, hogy e szavait utánozva következzesek: annál inkább érzek együtt Neuserrel, mivel úgy gondolom, valamivel több volt, mint antitrinitárius; jó gépészfej volt, egy találmányon dolgozva, mely alighanem hasonlított arra, amelyik száz év múltán Leibniz eszét is megjárta. »Neuser — írja Gerlach — nekifogott egy olyan kocsi készítéséhez, mely magától mozog és melynek gyors futása által, ha megindul, nagy dolgokat vélt véghezvihetni.« És hogy mit akart Leibniz, azt Bechertől tudjuk.“ Lessing itt a Kolozsvárt hozzá J. M. Heineccius közvetítésével hivatkozik Gerlachra. Ennek *Naplójában*, a 285. lapon olvassuk, hogy Neuser hozzálátott egy sebesen és magától szaladó kocsi összeállításához, elvégezte a próbát is apró dolgokban, de az nagyban sosem akart neki sikerülni. Ami pedig Lessingnek J. J. Becherre való, nem egészen szabatos utalását illeti, ennek a tudósnak halála évében kijött könyvéről van szó, annak 28. cikkéről, melynek címe: *Leibniznek Hannoverből 6 óra alatt Amszterdamba vivő postakocsija* (l. *Nárrische Weisheit und weise Narrheit*. Frankfurt, 1682. 147.).

Nem tudjuk megállni, hogy ide ne másoljunk valamit abból a levélből, amelyet Erdélyi János küldött haza, történetesen épp Amszterdamból és — talán nem történetesen — épp egy július 14-én: „Berlinből egy nap egész Hannoveráig, tehát 50 m. földet jöhettem volna gőzkocsin, de Wolfenbüttelnél leszálltam [...], akarék [...] megfordulni a helyen, hol Lessing mint egykori könyvtárnok, ő, a kritika Luthere, oly sokáig működött vala“ (*Pesti Divatlap*, 1844. 8: 252.). Egy oldallal tovább Erdélyi hangsúlyozza, hogy „Lessing egyik szögletkövetévé le a német irodalom roppant épületének“, és hogy a „wolfenbütteli töredék“ publikálása is az ő érdeme. Itt visszakanyarodunk egy pillanatra Lessing „Neuser-meglovagolására“. Arra, hogy az Erdélyitől is említett, nagy port fölvert *Töredékek* közlését a Neuser-cikkéhez kapcsolódva indította. *A deisták megtűréséről* című írás elejére célzunk, mely szerint az Erdélyből távozó Neuser aggódását a maga sorsáért eléggé igazolják „Dávid Ferenc utóbbi viszontagságai“. Mint ismeretes, Dávid börtönben halt meg, most 400 éve. Róla már készült dráma, Neuserrel még nem, bár Lessing helyeselte legifjabb öccse ötletét, hogy Neuserrel érdemes tragédiát írni. Lessing maga visszatért a drámaíráshoz, miután megtiltották, hogy tovább közzöljön a *Töredékekből*, melyeket egyik hamburgi barátja, Reimarus hagyott hátra, amit azonban igyekezett eltitkolni, azt sejtette, hogy a szerző Spinoza első német fordítója, a Wolfenbüttelben 1751-ben meghalt J. L. Schmidt. Így született meg utolsó remeklése, a *Bölcs Náhán*. Ennek centenáriumát — száz évvel ezelőtt — a világviszonylatban is úttörő *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* szerkesztői kettős számmal ünnepelték meg. Ebben Brassai többek közt a lessingi gyűrűpéldázat újabb (harmadik?) magyar fordításával van jelen, Petre Dulfu meg e példázat román tolmácsolásával.

Kozma Erzsébet faliszőnyege